

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

УДК 316.74:37

У ПОШУКАХ ЕФЕКТИВНИХ МЕХАНІЗМІВ ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті автор зіставляє державні та громадські механізми оцінювання якості освіти. Обґрунтовує необхідність доповнення державних механізмів, основними з яких є ліцензування та акредитація, громадськими механізмами, що передбачають оцінювання її якості такими суб'єктами освітнього простору, як студенти, роботодавці, незалежні професійні агенції та ін.

Ключові слова: освіта, якість освіти, суб'єкт освіти, освітній простір

В ПОИСКАХ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕХАНИЗМОВ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье автор сопоставляет государственные и общественные механизмы оценивания качества образования. Обосновывает необходимость дополнения государственных механизмов, основными из которых являются лицензирование и аккредитация, общественными механизмами, предусматривающими оценку его качества такими субъектами образовательного пространства, как студенты, работодатели, независимые профессиональные агентства и др.

Ключевые слова: образование, качество образования, субъект образования, образовательное пространство

IN THE SEARCH FOR EFFECTIVE EVALUATION MECHANISMS OF HIGHER EDUCATION QUALITY

In article the author compares the state and public mechanisms for evaluating the quality of education. Justifies the need to supplement state mechanisms, the main ones are the licensing and accreditation, public mechanisms that provide for an assessment of its quality of such entities educational space as students, employers, independent professional agencies and others.

Keywords: education, quality of education, the subject of education, educational environment

Вітчизняна система вищої освіти впродовж останніх двадцяти років знаходиться в стані перманентних реформ, основна мета яких – підвищення якості освіти. Однак, виявляється очевидним, що тривалі освітні реформи у напрямку підвищення якості не дають очікуваного результату. Прагнення реформаторів залишаються не реалізованими, а у суспільстві зростає невдоволеність системою освіти. У такій ситуації суттєво втрачає і держава, оскільки освіта не дає очікуваного економічного ефекту, загострюється ситуація на ринку праці тощо. Описана ситуація актуалізує наукове осмислення існуючих та виявлення більш ефективних для сучасних реалій важелів забезпечення якості освіти.

Відповіддю на соціальний запит стало суттєве зростання уваги науковців різних галузей до проблеми якості вищої освіти. Так, науковий доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників з проблеми якості освіти розкриває її філософські (В. Заболотний, В. Кремень, М. Матюшкіна, О. Субетто та ін.), управлінські (А. Алексєєнко, В. Вікторов, А. Вроєїнстийн, С. Дорошевич, Л. Одерій, С. Плаксієв та ін.), правові (В. Кваніна, С. Куров, Т. Фролова) та педагогічні (В. Вербець, Ю. Єрастов, В. Курбатов, В. Осух, З. Ратайчак) та інші аспекти. Якість освіти як предмет соціологічного аналізу, який, на нашу думку, є найбільш системним, представлена незначним науковим доробком. До того ж, дослідники найчастіше лише дотично зачіпають проблему якості освіти, концентруючи увагу на окремих її виявах. У даному контексті найбільше нас цікавлять напрацювання з питання системи оцінювання якості освіти. Без знання того, яким є реальний рівень освіти, неможливо реалізувати ефективну освітню політику. Проведений нами аналіз виявив, що проблема оцінювання є однією з найбільш дискутованих стосовно якості освіти (С. Курбатов, К. Павленко, Є. Подольська, С. Садрицька, С. Терепищій та ін.).

Метою нашої статті є аналіз переваг та обмежень механізмів оцінювання якості освіти, які застосовуються в системі вищої освіти, та виявлення більш ефективних.

Проблема оцінювання якості освіти є досить складною. Складність полягає, по-перше, у визначенні критеріїв, на основі яких можливо проводити оцінювання. Як обґрунтовують дослідники, «вести мову про «якість» у науковому контексті можливо лише у випадку чіткого визначення критерію оцінки якості, чи у крайньому разі, у випадку усвідомлення того, що такий критерій повинен існувати» [1, с. 12]. По-друге, процес оцінювання вимагає «надійної» моделі, з якою зіставляється система освіти. Такою моделлю має стати стандарт освіти. По-третє, постає потреба у виробленні адекватних процедур зіставлення реальної освіти та моделі (стандарту).

Заглиблення у сутність якості освіти та пошук механізмів її оцінювання дає підстави стверджувати, що ця проблема нерозривно пов'язана з проблемою освітніх стандартів. Аналізуючи якість освітніх послуг, як і будь-яких інших послуг та речей, ми завжди виходимо на певні ідеальні стани речей, моделі, стандарти. У найзагальнішому тлумаченні стандарт розглядається як певна норма, еталон, модель, взірець, з яким зіставляються інші подібні об'єкти. «Стандарт освіти у соціально-філософському розумінні – це риси її образу в минулому, сучасному і майбутньому, що в свою чергу є фактором прозорості, контрольованості та критерієм об'єктивної оцінки якості як цілих освітніх систем, так і окремих її складових. Тому стандарт – це міра якості вищої освіти», – вважає С. Терепищій [2, с. 157]. Польський дослідник Р. Уждзіцкі вказує, що «чимраз виразніше в освітній політиці поняття «стандарту» пов'язується з ідеалом якості» [3, s. 89]. З огляду на це, стандарт освіти ми визначаємо як сукупність норм та вимог, які ставляться до системи освіти для забезпечення належної підготовки фахівців, а також до рівня освіченості особи.

Грунтуючись на запропонованому тлумаченні поняття «стандарт освіти», якість освіти доцільно розглядати як ступінь чи рівень досягнення певних освітніх стандартів. У цьому контексті ми погоджуємося з думкою А. Каца, який трактує якість освіти як «міру відповідності освіти встановленим вимогам, сукупність властивостей освіти задовольняти певні потреби громадянина, суспільства та держави у відповідності з призначенням цієї освіти» [4, с. 40].

Що стосується вітчизняної освітньої системи, то, як досить категорично підкреслює І. Лікарчук, «реальну якість української освіти оцінити неможливо» [5]. На його думку, сьогодні в Україні одні й ті ж органи управління освітою виконують як управління галуззю, так і функції контролю якості освіти. «У результаті, замовники та споживачі освітніх послуг – учні, студенти та їхні батьки, роботодавці, незалежні експерти, громадські організації – не мають можливості дізнатися, якою ж є реальна якість української освіти», – зазначив фахівець [5]. Щоб з'ясувати, чи насправді ситуація в українській освіті настільки критична, проведемо аналіз досвіду інших країн. Питання оцінювання якості освіти у різних країнах розв'язується по-різному.

Процес оцінювання якості освіти на формальній основі розпочався в країнах Європи з 1985 р., коли Великобританія, Франція та Нідерланди впровадили у своїх країнах національні системи оцінювання. Великобританія пішла шляхом створення агентств, які спеціалізувалися на процедурах моніторингу та контролю. Однак, стратегічні завдання у сфері координації якості освіти та контролюючі функції залишила за собою держава. Англійська система оцінювання якості освіти ґрунтується на принципі внутрішньої самооцінки. У межах цієї системи навчальний заклад самостійно розробляє свій механізм оцінювання відповідно до визначеної місії та завдань вишу, оцінює якість освітніх програм та аналізує якість викладання, навчання, управління, а також вивчає думку громадськості, яка постає основним важелем управління якістю освіти» [6, с. 24].

У Франції зовнішній контроль діяльності ВНЗ здійснюється Національним комітетом з оцінювання вишів. Найважливішим напрямом діяльності комітету є оцінювання навчальних закладів через призму працевлаштування випускників та їх заробітної плати. Французька модель оцінювання якості освіти, на відміну від Британської, базується на зовнішній оцінці навчального закладу. Держава через спеціально створені нею структури визначає завдання, напрями та підходи до оцінювання якості освіти. Результатом процедури оцінювання якості є отримання спеціального державного документа, що підтверджує атестацію, акредитацію чи результати інспектування. Ця система отримала поширення у Данії, Фінляндії, Чехії, Естонії та ін. Однак треба відзначити, що в сучасних умовах французька система освіти децентралізується, і хоча «головна керуюча роль залишається за державою, але суть її ролі змінюється – із держави-контролера вона перетворюється на державу-регулятора» [7, с. 599]. Беззаперечно, ці зміни відобразяться і на системі оцінювання якості освіти.

Третій тип – змішана система оцінювання якості освіти, яка виникла у США в результаті поєднання французької та англійської систем. Визначення змісту та характеру освітнього процесу і

діяльності надається вишу, однак процедура акредитації здійснюється державними структурами, зокрема регіональними Асоціаціями університетів та коледжів, при яких діють Комісії з вищої освіти. Так, основними оцінками якості американської освіти є: «акредитація навчального закладу, акредитація професійних освітніх програм, рейтингова оцінка та система об'єктивної оцінки знань і здібностей студентів» [6, с. 24]. Вважається, що таке поєднання сприяє врахуванню і «академічної свободи» освітніх закладів, і суспільні, і державні інтереси.

Таким чином, у світовій практиці склалися різні системи оцінювання якості вищої освіти, які умовно можна розділити на три типи: що базуються на пріоритеті державних органів або структур, які фінансуються державою, пов'язані з державним контролем, державною акредитацією, при цьому самооцінці ВНЗ надається мінімальне значення; у яких переважає процес самооцінки якості вищих навчальних закладів, спрямований на внутрішній аналіз; змішаний тип, що поєднує внутрішню та зовнішню оцінки.

Сьогодні у нашій країні домінуюча роль в оцінюванні якості вищої освіти належить державним структурам, а саме профільному міністерству та його управлінським структурам. Таким чином, головну роль стандартизатора у сфері освіти відіграє держава, точніше органи управління нею. Основними інструментами, які забезпечують оцінювання якості освіти, є механізми ліцензування та акредитації освітньої діяльності як самого навчального закладу, так і його окремих спеціальностей та програм підготовки. Система ліцензування та акредитації закладів освіти стала нормативно-методологічною основою керуваності системи освіти. За допомогою цих механізмів держава забезпечує якість освіти. Однак існують і досить категоричні погляди, які полягають у тому, що завдяки описаним механізмам держава «нав'язує індустріальну модель оцінки якості» [8, с. 95].

Основою оцінювання якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів є стандарти вищої освіти, що становлять собою «сукупність норм, які визначають зміст вищої освіти, зміст навчання, засіб діагностики якості вищої освіти та нормативний термін навчання» [9]. Систему стандартів вищої освіти складають державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів. Практика показує, що ця система є досить громіздкою, негнучкою і слабо відповідає тим нормативам, які справді характеризують якісну освіту. Стандарт освіти охоплює і систему нормативів до ліцензування та акредитації підготовки фахівців. Норматив постає своєрідним рубіжним показником, якого має досягти навчальний заклад. Подолання визначеної межі встановлених норм свідчить, що навчальний заклад надає якісні освітні послуги. Таким чином, оцінка освіти державою є дихотомічною – якісна / неякісна. Постає запитання, яким чином виявити та показати суспільству, споживачам освіти відмінності у якості освітніх послуг, які надають різні навчальні заклади.

Згідно з державними документами, для виявлення рівня знань випускників вишів, що засвідчує їхню професійну підготовку, створюються засоби діагностики, які є стандартизованими методиками оцінювання досягнутих результатів у навчанні та професійній підготовці, що є принциповим нововведенням в українській моделі системи стандартів вищої освіти; навчальні заклади здійснюють на умовах самоаналізу внутрішнє оцінювання рівня і якості підготовки поряд з оцінюванням зовнішнім. Проте чи можуть стандартизовані методики виміряти сформованість компетенцій випускника в умовах, коли метою освіти виступає не сума готових формалізованих знань, які легко піддаються перевірці формалізованими методами, а здатність застосовувати набуті знання для розв'язання професійних та життєвих ситуацій.

Відаючи належне державній політиці у питаннях якості вищої освіти, заходам з вдосконалення процедур проходження ліцензування та акредитації, ми вважаємо, що існуюча в Україні система оцінювання якості освіти надто централізована та одержавлена. Враховуючи залучення до освіти широкого кола суб'єктів, на нашу думку, варто розширювати доступ до оцінювання якості освіти як органам державного управління, так і представникам місцевого самоврядування, професійним групам, батькам і студентам, потенційним роботодавцям, незалежним агенціям з оцінювання якості та ін. Глобалізація освітнього простору все більше передбачатиме пріоритетність міжнародних показників, критеріїв, стандартів і норм у галузі освіти. У багатьох країнах обов'язковою є громадська оцінка якості середньої і вищої освіти, що ми неодноразово глибоко аналізували [10].

Однак, ситуація у системі оцінювання якості освіти недержавними структурами є проблемною. Україна – єдина держава європейського освітнього простору, де немає незалежної недержавної агенції з оцінювання якості вищої освіти, незважаючи на те, що наша країна входить до Європейського реєстру забезпечення якості освіти (EQAR). У державі також не розроблено та не впроваджено національну систему освітніх індикаторів, яка могла б стати важливим джерелом

інформації про функціонування галузі та забезпечила порівняння її результатів із аналогічними даними інших країн світу.

Суттєвим кроком для розв'язання проблемної ситуації є пришвидшення прийняття нового Закону України «Про вищу освіту», оскільки чинний морально застарів. Саме у проекті нового Закону [11] держава відображає свої плани на впровадження більш демократичних процедур в оцінці якості освіти та виконання міжнародних вимог щодо забезпечення якості освіти. Цей документ, на відміну від чинного, містить розділ «Забезпечення якості вищої освіти», у якому, зокрема, передбачено створення Національного агентства з якості вищої освіти – «незалежної саморегулювальної організації, членами якої є всі вищі навчальні заклади України незалежно від форми власності, та якій цим Законом державою делеговано повноваження щодо формування та впровадження у вищих навчальних закладах (наукових установах) процедури і правил забезпечення якості вищої освіти та атестації наукових здобутків наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації» [11, с. 17].

Болонський процес посилює вимоги до сертифікації якості освіти і все більше актуалізує пріоритетність міжнародних систем оцінювання, контролю та показників, критеріїв, стандартів і норм у галузі освіти. 4 березня 2008 р. в Брюсселі (Бельгія) наша держава стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості (EQAR), що започаткувало важливий крок у напрямі досягнення європейського рівня якості вітчизняної вищої освіти. Україна зобов'язалася включитися до міжнародних порівняльних досліджень якості освіти та створити системи моніторингу якості освіти. Тенденція розвитку нових систем та процедур контролю якості вищої освіти виявляється у багатоманітності їхніх моделей. З одного боку, формуються єдині системи оцінювання для всіх секторів вищої освіти (університетської та неуніверситетської), з іншого – перевага надається спеціалізованим органам оцінювання для кожної предметної галузі (чи то професія, чи освітня програма). Їхніми головними рисами є незалежність оцінювання та невідворотність післяакредитаційних наслідків при розв'язанні питання про надання державних субсидій (принцип управління і фінансування «за результатами»).

На часі для української вищої школи є застосування європейських стандартів якості у вітчизняній системі ліцензування і акредитації та наша участь в європейській мережі з оцінювання якості вищої освіти. Для цього, насамперед, потрібний аналіз систем забезпечення гарантування й управління якістю вищої освіти, вивчення практики оцінювання і моніторингу якості освіти, що формується у Болонському процесі, детальне ознайомлення з діяльністю міжнародних організацій, які долучилися до процесу оцінювання якості освіти.

Важливою складовою у механізмі оцінювання якості освіти є виявлення і врахування думки студентської спільноти – основних споживачів освітніх послуг, на чому ми неодноразово акцентували [10]. Про участь студентів у системах гарантії якості освіти наголошується і в нормативних документах, що регламентують Болонський процес. Вивчення думки студентської спільноти про якість отримуваної ними освіти активно увійшло у практику вищих навчальних закладів Західної Європи і стало нормою. Водночас кожен навчальний заклад удосконалює внутрішні методики такої оцінки, щоб утвердитися самому і переконати інших гравців ринку освітніх послуг у думці, що створені всі умови для досягнення встановлених критеріїв якості.

Курс держави на децентралізацію управління освітою та лібералізацію в системі освіти все більше зміщуватиме важелі контролю якості від державних до громадських, від центральних органів управління навчальними закладами на місцевий рівень, рівень конкретних навчальних закладів. Однак, зважаючи на особливості структури вітчизняного освітнього простору, С. Квіт наголошує на доцільності збереження функцій держави в оцінюванні та контролі якості освіти: «Агенція з якості буде державною структурою, але професійно незалежною. В деяких країнах такі комісії чи агенції мають статус громадських організацій або є приватними. У нас така структура приватною бути не може, бо в нашій країні система фінансування вищої освіти переважно державна. Державні університети сьогодні в Україні більш якісні, ніж недержавні, тому важливі рішення не можуть прийматися поза державою. Але ця незалежна агенція може акредитувати недержавні агенції, яким делегує певні свої завдання» [12].

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що сьогодні основними інструментами оцінювання якості освітніх послуг в Україні є ліцензування та акредитація освітньої діяльності як самого навчального закладу, так і його окремих спеціальностей і програм підготовки. Повноваження щодо аналізу якості освіти цілком монополізовані державою й покладені на її управлінські структури. Однак, принципово неможливо керувати складною системою якості освіти лише засобами державного контролю і регулювання. Усвідомлюючи, що будь-яка оцінка якості є відносною, оскільки залежить від безлічі об'єктивних і суб'єктивних факторів, жодній організації не може належати монопольне право на

єдино правильну оцінку якості, зокрема у сфері освіти. Більш гнучкими та чутливими є громадські механізми оцінювання якості освіти. Основу оцінювання має формувати максимальна прозорість та відкритість усіх процедур – це запорука успішності їх застосування. Подальші наші кроки у розв'язанні поставленої проблеми будуть зосередженні навколо формування соціального стандарту освіти як еталону оцінювання якості освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Качество современного отечественного образования: сущность и проблемы: монография / Н. В. Наливайко, Е. А. Пушкарева, Р. Н. Шматов и др. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2009. – 312 с.
2. Терепищій С. О. Стандартизація вищої освіти (спроба філософського аналізу) : монографія / С. О. Терепищій. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 197с.
3. Uzdziński R. Standardy kwalifikacji zawodowych i standardy edukacyjne. Pomiedzy misją kształcenia a rynkiem pracy [Tekst] / R. Uzdziński // Komunikacja społeczna a zarządzanie we współczesnej szkole ; pod redakcją K. Błaszczyk, W. Maliszewskiego. – Torun : W-wo Adam Marszałek, 2010. – S. 89–95.
4. Кац А. М. Качество образования: подлинный смысл и бессмысленные процедуры / А. Кац // Директор школы. – 2001. – № 3. – С. 39–50.
5. Лікарчук І. Реальну якість української освіти оцінити неможливо [Електронний ресурс] / І. Лікарчук // Освіта.ua. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/news/27399/> – Назва з екрану.
6. Гуржій А. Методологічні засади оцінювання та прогнозування розвитку вищої освіти в Україні / А. Гуржій, В. Гапон // Вища освіта України. – 2006. – № 1. – С. 23–31.
7. Тарапатов Н. М. Французькі університети на шляху до впровадження децентралізованої моделі управління: основні здобутки, проблеми та перспективи / Н. М. Тарапатова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Вип. 15: [зб. наук. пр.]. – Х. : Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 598–600.
8. Павленко К. В. Неинституциональный подход к оценке качества образования в вузе / К. В. Павленко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – Т. 13. – № 1. – С. 90–100.
9. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 № 2984-III, зі змінами від 20.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: від <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>
10. Щудло С. Вища освіта у пошуку якості : quo vadis: монографія / Світлана Щудло. – Х. – Дрогобич : Коло, 2012. – 340 с.
11. Про вищу освіту [Електронний ресурс] : Проект Закону України (поданий В. І. Балогою, реєстр. 1187-2 від 21.01.2013) – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45512
12. Квіт Сергій. На реформи наважуся...А що мені може завадити? Інтерв'ю Міністра освіти і науки України газеті «Дзеркало тижня» № 21 від 13.06.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/ua/comments/34236-sergiy-kvit-na-reformi-navageusya-...a-scho-meni-mogee-zavaditi> – Назва з екрану.

РЕЦЕНЗИЯ

на монографию Виктора Ивановича Ворникова, кандидата философских наук,
**«Социокультурные основания конвенциональности в обществе:
конвенция и толерантность»**

В истории исследований проблем отношений, взаимоотношений в обществе собран и накоплен определенный фонд работ, в которых содержатся достаточные предпосылки для продолжения изучения и переосмысления феноменов конвенции и толерантности в общественном сознании.

В представленной работе достаточно четко заключается об актуальности - и до современности, проблем согласия, согласованности в обществе, так как выявлен целый ряд аспектов, которые в достаточной мере не освещены и не отражены, или и тех, которые уже не отвечают современным запросам общественного взаимоотношения.

Автор достаточно убедительно обосновывает, что практически не исследован механизм мыследеятельности как целостная самоорганизующаяся система, где конвенция и толерантность в общественном сознании одновременно плюралистичны и детерминированы самым целым - формой, средством, способом реальной жизнедеятельности общества как социального организма.

Актуальностью, как отмечается в работе, есть и решение проблем, связанных с конвенциями и толерантностью, а также с необходимостью нахождения их, которые соответствуют современному состоянию общественных отношений.

Вполне возможно согласиться с автором, что социально - философский подход к исследованию феноменов общественного сознания - конвенции и толерантности, продолжает быть актуальным. Актуальным до современности остается и прояснение оснований терминов конвенция и толерантность, в особенности как феноменов общественного сознания.

В монографии особо удачно продемонстрирована связь уровней, видов и форм проявления конвенции и толерантности из социальной структурой общества в целом и человека в частности, и, прежде всего, из общественным сознанием - ментальностью данного социального пространства, раскрыта позиция, что неопределенность и неоднозначность вводимых конвенций связана в значительной степени с отсутствием разработанного понятийного - категориального аппарата.

С достаточной степенью ясности автор обосновывает необходимость переосмысления форм согласия и согласованности в современности как обусловленных этической мыследеятельностью, так как особо значимые и актуальные определенные - выработанные нормы и принципы отношений в обществе - этические императивы взаимоотношения людей, исходят от концепций, теорий и идей, лежащих в основании исторического общества.

В целом, очевидное отсутствие специальных монографических и диссертационных работ, непосредственно посвященных социально - философскому анализу, исследованию конвенции и толерантности как феноменов общественного сознания определяют значение данной монографии.

Монография, являясь корректным исследованием, может заинтересовать специалистов - социальных философов, социологов и политологов, педагогов, аспирантов, магистров и студентов, а также всех тех, кто интересуется проблематикой социальных отношений.

Доктор философских наук,
профессор

Е. Р. Боринштейн

РЕЦЕНЗИЯ

на монографию кандидата философских наук, доцента Ворникова Виктора Ивановича
**”Социокультурные основания конвенциональности в обществе:
конвенция и толерантность”**

Рецензируемое монографическое исследование актуально, поскольку тема сформулированной проблемы обусловлена как особенностями современной социокультурной ситуации, требующими теоретического осмысления путей достижения социального согласия, так и практического достижения консенсуса, особенно в политической сфере, необходимого для установления в обществе конструктивной системы взаимоотношений во всех сферах его бытия.

Актуальность работы обусловлена рядом причин, Во – первых, сегодня в общественном сознании любые социальные изменения воспринимаются, прежде всего, как новые конкретные социальные противоречия и даже как социальные катастрофы. Во – вторых, в условиях спада